

Dědinová, Tereza

Žijeme ve fantazii – fantastická literatura jako prostředek proměny mysli a světa

Bohemica litteraria. 2018, vol. 21, iss. 2, pp. 145-160

ISSN 1213-2144 (print); ISSN 2336-4394 (online)

Stable URL (DOI): <https://doi.org/10.5817/BL2018-2-8>

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/138659>

Access Date: 27. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

Žijeme ve fantazii – fantastická literatura jako prostředek proměny mysli a světa

Tereza Dědinová

ABSTRACT

We live in Fantasy – an Analysis of Fantastic Literature as a Vehicle for Changing the Mind and the World

The purpose of the study is to analyse the influence of the mind on the creation of subjective reality. This relationship is first introduced by means of the concept of subjective, objective and intersubjective reality, the latter concept being specified by the interaction theory and the observer's effect. The proposed theoretical framework is then used to analyse three novels from the genre of fantastic literature, outlining a possible overlap with the reader and to the reader's perception of reality.

To support the assertion of the fundamental role of literature in understanding the actual world – and thus the relation between perception and reality – findings of cognitive psychology are used. The specifics of fantastic literature as a means of the development of cognitive competences and the knowledge of the world are supported by the work of Marie Nikolajeva and Mark Oziewicz.

KEYWORDS

Fantastic literature; interaction theory; subjective reality; intersubjectivity.

KLÍČOVÁ SLOVA

Fantastická literatura; interakční teorie; subjektivní realita; intersubjektivita.

Představení

Žijeme ve fantazii. Neustále, v každém okamžiku vytváříme svou skutečnost, svůj životní příběh, zakládající se na tom, co a jak vnímáme, čteme a o čem sníme. Svět kolem nás pouze zásobuje fakty, jež si vykládáme subjektivně. Takzvaná objektivní realita je v některých případech jen nápovědou, inspirací k rozvíjení vlastního příběhu, který se může od skutečných událostí významně lišit.

V této studii se zaměřím na vztah objektivní, subjektivní a intersubjektivní reality a na důsledky tohoto vztahu, jak jsou vykresleny v románech *Knihy zvláštních nových věcí* Michela Fabera a *Město schodů* Roberta Jacksona Bennetta, a to jednak v rámci fikčních světů uvedených děl, jednak v jejich možném přesahu směrem ke skutečnosti čtenáře. Teoretickou oporu tohoto přesahu, spočívající v tvrzení o zásadním vlivu čtení fantastické literatury na vnímání skutečnosti čtenářem, poskytnou poznatky kognitivní vědy. Takřka tradiční funkce fantasy jakožto prostředku docenění aktuálního světa bude krátce připomenuta na příkladu prvního dílu trilogie Nancy Farmerové *Moře trollů*.

Nejprve je potřeba přiblížit tři koncepty reality a dále je specifikovat prostřednictvím interakční teorie a efektu pozorovatele.

Co je to skutečnost?

Použijeme-li pojem skutečnost, nezřídka – vědomě či podvědomě – odkazujeme k zásadně odlišným věcem. Značný podíl nedorozumění se zakládá na subjektivních a proměnlivých představách o tom, co daný pojem označuje. Pro účely této studie budu pracovat s dělením na tři částečně se překrývající koncepty objektivní, subjektivní a intersubjektivní reality.

Objektivní realita trvá nezávisle na našem vnímání, naše (ne)schopnost ji pozorovat ji neovlivňuje. Přírodní zákony nezávisí na naší percepci ani porozumění. Zkušenost naší existence, naše vnímání a interpretace pozorovaného, naše názory a postoje vytváří subjektivní realitu. Jak bylo naznačeno již v úvodu textu, subjektivní a objektivní realita nemusí mít nutně mnoho společného. Například věří-li někdo, že byl unesen a zkoumán mimozemšťany, s velkou pravděpodobností bude mít tento prožitek významný dopad na jeho budoucí život, přesvědčení a dost možná i postavení ve společnosti – bez ohledu na to, zda se jednalo o halucinaci nebo skutečnou událost.

Intersubjektivní realita je pak rozumění jevům a událostem sdílené komunitou.¹ Každý prožitek a jeho interpretace sdílené dvěma nebo více lidmi vytváří jejich intersubjektivní realitu. My všichni sdílíme množství intersubjektivních realit s dalšími lidmi. Mohou být soukromé, sdílené mezi partnery a v rámci rodiny nebo mohou zasáhnout široký okruh osob: všichni v našem okolí se dnes pravděpodobně shodnou na to, že Země obíhá kolem Slunce a ne naopak, nicméně do začátku čtrnáctého století intersubjektivní realita evropské intelektuální elity zahrnovala geocentrický model se Zemí jako středem vesmíru. Intersubjektivní realita zaujímá nefyzický prostor interagujících myslí. To však neuměňuje její dopad na životy jednotlivců i společností.

Pojem intersubjektivnosti, který zdůrazňuje lidskou sociální přirozenost, je hojně užíván v rámci sociálních věd a může odkazovat k více či méně se odlišujícím konceptům. Abych se vyvarovala jisté neurčitosti, která tím vzniká, použiji pro její bližší určení interakční teorii, jak ji v současnosti prezentuje a rozvíjí kolektiv autorů pod vedením Shauna Gallaghera. Ve studii nazvané *Can social interaction constitute social cognition?* (2010) je odlišena sociální interakce, pro niž je nezbytná vzájemnost a nezávislost účastníků, od ostatních typů společenských situací, v nichž jeden či více účastníků přebírá řízení a kontrolu nad situací „jako při použití nástroje“ (DE JAEGHER – DI PAOLO – GALLAGHER 2010: 443). Takové případy, zahrnujících „silný nátlak“, jsou z definice sociální interakce vyloučeny. Věřím, že sem lze zařadit konkrétně ideologii, propagandu a silnou zjevnou i skrytou manipulaci, jimiž se budeme zabývat níže.²

„Proto definujeme společenskou interakci jako ko-regulované spojení mezi nejméně dvěma autonomními činiteli, kde: (i) ko-regulace a spojení se vzájemně ovlivňují a tvoří autonomní sebe se udržující organizaci v doméně vztahové dynamiky a (ii) autonomie zúčastněných není zrušena (i když její rozsah může být posílen nebo snížen)“ (IBID.: 442–443).

Zároveň, pokud někdo pouze pozoruje danou situaci, aniž by se jí účastnil, nevytváří se vzájemnost, a tudíž ani interakce. Přesto i pouhé pozorování může silně ovlivnit pozorované, a tedy i intersubjektivní realitu. Efekt pozorovatele

1) „Intersubjektivita je realita vytvořená komunitou, společností nebo skupinou sdílející chápání vnějšího světa. Nemůže být redukována ani na objektivní realitu – tedy na skutečnost, která je nezávislá našim vnímáním – ani na subjektivní realitu, tedy skutečnost, kterou každý z nás každý vnímá jako jednatel. Kdyby se jednalo o to druhé, pak by bylo třeba se jen podívat do hlavy jednotlivce a zjistit, čemu věří. Pokud by to bylo to první, potřebovali bychom pouze katalogizovat objektivní indikátory, o kterých se předpokládá, že jsou kauzální pro jakoukoli konkrétní teorii“ (HOPF 2009: 279).

2) Kde není uvedeno jinak, česky nevydané texty přeložila Tereza Dědinová.

je dobře znám v přírodních i sociálních vědách. V sociologii a psychologii se nazývá Hawthornovým efektem a označuje jev, kdy jednotlivci přizpůsobují své jednání, pokud jsou si vědomi, že je někdo pozoruje. Ve fyzice jsou důsledky efektu pozorovatele mnohem širší, přesahují rámec sebereflektujících jednotlivců a zahrnují všechny typy jevů a situací. Pojem pak jednoduše označuje fakt, že jsou-li pozorovány, situace i jevy se nevyhnutelně mění.

Jinými slovy můžeme v rámci množiny intersubjektivní reality odlišovat společenskou interakci, vyžadující aktivní zapojení účastníků a zachování jejich nezávislosti, od různých forem intersubjektivní, jichž se všechny subjekty aktivně neúčastní, pouze je pozorují, nebo jim jsou vystaveny (propaganda apod.).

Model intersubjektivní blíže specifikovaný pomocí interakční teorie a efektu pozorovatele nám poskytne platformu pro následující analýzu pojetí reality v dílech náležejících do fantastické literatury. Nicméně ještě předtím musíme podložit již v názvu vznesené tvrzení, že čtení fantastické literatury může významným způsobem změnit čtenářovu subjektivní realitu.

Jak vnímáme skutečnost

Objektivní realitu nedokážeme vnímat přímo a nezakresleně; už při percepci vnějšího světa prostřednictvím našich velice nedokonalých smyslů vždy interpretujeme a vybíráme k zaznamenání pouze určité vjemy, zatímco jiným věnujeme nižší nebo žádnou pozornost. Jedna a tatáž situace může být dvěma různými lidmi vnímána velmi odlišně na základě jejich osobnosti, priorit a emocí – jak těch silných a trvalých, tak okamžitých a proměnlivých.

Jak si všímá kognitivní věda, individuální rozdíly začínají už na úrovni selekce smyslových vjemů, během výběru, které z nich se dostanou do procesuívní paměti:

„Zaznamenání něčeho se v tomto smyslu zdá být řízeno dvěma kritérii, z nichž jedno pochází od nás a druhé ze světa. Jak vysvětluje Johnson-Laird, lidský kognitivní systém vybírá jen určité informace pro další zpracování“ dvěma různými způsoby: jeden závisí na úmyslných rozhodnutích vycházejících z centrální výkonné moci a druhý na automatickém „pozornost vyžadujícím“ efektu určitých událostí“ (HOGAN 2003: 38).

Věci, které neregistrujeme (jinými slovy smyslové vstupy, které nejsou zakódovány senzorickými systémy), pro nás neexistují (IBID.). Teprve poté, co je se-

lektována pro další zpracování, informace podstoupí procesy segmentace (distribuce informačního proudu na rozpoznatelné jednotky) a strukturace (operace srovnávání jednotek s dlouhodobou pamětí).

Na základě toho, co a jak vnímáme (tedy selektujeme, segmentujeme a strukturujeme), vytváříme spíše model než zrcadlo reality: „Kdykoli se pokusíme vypořádat s nějakým aspektem světa, musíme nutně vytvořit model tohoto aspektu světa“ (IBID.: 40). Komplexní model našeho okolí se nazývá situační model a není ani tak odrazem okolního světa (nezrcadlí objektivní realitu), ale reprezentací aktuálního světa zakódovanou naší myslí ve třech výše uvedených vrstvách. Tento model „řídí naše reakce a akce ve skutečném světě“ (IBID.). Navíc, jak připomíná Hogan, se nejen neustále proměňuje v reakci na přicházející informace, ale rovněž tyto informace strukturuje a přizpůsobuje je tak, aby do něho zapadaly. Lze tedy zobecnit, že přicházející informace interpretujeme podle toho, jaká je naše představa o světě (neboli situační model), aniž bychom si toho museli být vědomi.

Poznání světa skrze čtení

Vnímání okolního světa a naší role v něm je přirozeně formováno tím, co kolem sebe vidíme, slyšíme, a tím, co čteme. Čtení významně přispívá k našemu rozumění světu, přesněji k našemu vytváření situačního modelu světa v mysli,³ rozvíjí naše schopnosti jednat ve všech typech situací, posiluje naše emoční a kognitivní kompetence, jako je představivost, empatie a mentalizace. Zásadní úloha čtení pro individuální rozvoj je intuitivně rozpoznávána již dlouho, kognitivní kritika se pak přímo obrací otázkou „proč je čtení a vyprávění tak důležitou činností lidské existence“ (NIKOLAJEVA 2014: 4).

I bez hlubokého ponoru do kognitivní psychologie a neurobiologie můžeme poukázat na jeden ze zásadních faktorů nabízejících pravděpodobnou odpověď na danou otázku.⁴ Když se setkávají s fiktivními postavami, světy a situacemi, kognitivní obvody mozku s nimi zacházejí stejně, jako kdyby byly skutečné. Jinými slovy, „čtení fikce nutí mozek simulovat kognitivní a afektivní

3) S předpokladem nutného propojení mezi skutečným a fikčním světem v mysli čtenáře pracuje rovněž teorie fikčních světů: „A tak musíme připustit, že aby na nás udělal dojem, aby nás rozrušil, vylekal či pohnul i ten nejméně možný z možných světů, musíme trvat na našich znalostech světa reálného. Jinými slovy – skutečný svět bychom měli brát jako základ“ (ECO 1997: 98).

4) Pro podrobný rozbor viz HOGAN 2003, NIKOLAJEVA 2014, KEEN 2007, ZUNSHINE 2006.

reakce na skutečný svět. A proto může zlepšit naše chápání skutečného světa“ (IBID.: 8). V následující analýze se tedy budeme opírat o tvrzení kognitivní psychologie, že: „Je dostatečně známo, že když si konkrétně představíme nějaký objekt, naše mozky se chovají stejně, jako když tento objekt ve skutečnosti vnímáme“ (HOGAN 2003: 181).

Tak tedy můžeme tvrdit, že fikční svět do jisté míry vnímáme stejně jako skutečnost.⁵ Způsob, jakým vnímáme skutečnost, přispívá k tomu, jací jsme. Naši subjektivní realitu vytváříme na základě toho, co a jak vnímáme. A subjektivní realita je pro nás tou pravou realitou. A samozřejmě má značný potenciál ovlivnit intersubjektivní i objektivní realitu.

Co fantastická literatura dělá s myslí čtenáře

Zatímco výše uvedená tvrzení platí pro veškerou literaturu, fantastika do vztahu mezi vnímaným a představovaným vnáší další aspekty.

Marek Oziewicz v úvodu monografie *Justice in Young Adult Speculative Fiction* (2015) uvádí pět výhod, které podle jeho názoru má spekulativní literatura pro mládež ve srovnání s mimetickou literaturou. Všechny mohou být bez komplikací rozšířeny na celek fantastické literatury. Stručně řečeno, fantastika: Umožňuje ověřovat hypotetické situace, které ještě nenastaly, ale jsou teoreticky možné. Je nejlepším nástrojem pro myšlenkové experimenty se situacemi, které jsou v aktuálním světě nemožné, a tak rozšiřují kognitivní pružnost čtenáře za hranice dané reality. Umožňuje uvažovat nad otázkami esenciálními pro lidskou existenci, na které věda zatím nenašla odpověď. Poskytuje jedinečný prožitek prostřednictvím příběhů vymykajících se z hranic možného. Díky fikčním světům obsahujícím imaginární společnosti, rasy a prostředí je snadněji přístupná čtenářům pocházejícím z rozličných kultur (OZIEWICZ 2015: 12–13).

Maria Nikolajeva vysvětluje nepochybnou popularitu fantastiky prostřednictvím kognitivního přístupu:

5) Vztah mezi vnímaným, pamatovaným a představovaným je skutečně složitý. Připomeňme alespoň výzkum emocí v reálném životě jako zdroj emotivních reakcí na umění (viz HOGAN 2003: 155–165) nebo motorickou rezonanci (kinesis) do hloubky analyzovanou Guillemette Bolensem a dále rozvíjenou mnoha badateli (viz Carraciolo 2014, CAVE 2016 nebo BANKS, CHESTERS 2018). Koncept motorické rezonance založený na existenci takzvaných zrcadlových neuronů postulují, že kdykoli pozorujeme, pamatujeme si nebo si představujeme (!) nějakou akci, kinestetická paměť zprostředkuje simulaci této akce, a tak náš mozek reaguje srovnatelně, jako kdybychom jednali.

„Fantastický svět stimuluje kognitivní činnost jiným způsobem než mimetická fikce. Čtenáři musí být ve střehu; nemohou brát nic za samozřejmé; potřebují si poskládat fakta do koherentního celku, aby pochopili, jak tento možný svět funguje; potřebují zaměstnat pozornost, představivost a paměť. Čím náročnější a namáhavější je orientace čtenáře v možném světě, tím lépe pro kognitivní vývoj“ (NIKOLAJEVA 2014: 33–34).

Čtení fantastické literatury zaměřuje naši pozornost na širší realitu, zasahující blízkou i vzdálenou budoucnost, alternativní vesmíry a nutnost dorozumět se s velice odlišnými inteligentními bytostmi. Zatímco čteme o dracích, mimozemšťanech a rozmanitých lidských, postlidských i zcela nelidských civilizacích, naše mozky se trénují ve schopnosti vypořádat se s reálnými, surreálnými i ještě ne reálnými situacemi. Fantastická literatura působí jako treňažér pro záležitosti, kterým můžeme jednou čelit ve skutečném světě, a také pro situace, se kterými se setkáváme běžně – jen si nemusíme být plně vědomi jejich důsledků. Fantastický svět pak zdůrazňuje jejich univerzalitu, všudypřítomnost a opakovatelnost.

Vliv lidské mysli na vnímání skutečnosti, jinými slovy vztah mezi subjektivní, intersubjektivní a objektivní realitou, je jednou z těchto univerzalit. V následující analýze dvou fantastických fikčních světů se zaměřím na způsob, jakým je čtenář veden k uchopení překrývajících se konceptů reality a k docenění zásadní role mysli při neustálém vytváření reality.

Kniha zvláštních nových věcí (2016) Michela Fabera popisuje příběh křesťanského misionáře Petera, bývalého narkomana, který se vydává na dalekou cestu k cizí planetě nazývané Oáza, aby místní populaci vedl ve víře v Boha. Peter musí opustit svůj domov, farníky a milovanou ženu Beatrice a vydat se do neznáma. Očekává, že se u Oázanů setká s mnoha nesnáze, předsudky a snad i s otevřeným nepřátelstvím, ale – k překvapení Petera i čtenáře – opak je pravdou. Oázané milují Ježíše a nade vše touží být dobrými křesťany, Peterův život v jejich středu je splněným snem každého misionáře; snadno a rychle si získává úctu, respekt i upřímnou náklonnost svých nových farníků, které si i přes jejich více než podivný zjev zamiluje.

Konflikty a nebezpečí, které čtenář předpokládá už na základě námětu knihy, místo na cizí a potenciálně nebezpečné planetě vznikají na Zemi. Beatrice musí o samotě čelit děsivě rychle se prohlubující krizi mezinárodního společenství, vyvolané sérií přírodních katastrof a ústící v kolaps společenského řádu. Za pouhých několik měsíců se Peterův a Beatricin útulný domov promění

v nebezpečné a záludné místo. Peter a s ním i čtenář se o graduujícím rozkladu systému dozvídají pouze prostřednictvím Beatriciných dopisů; zprvu optimistických, naplněných slovy podpory, lásky a stesku po vzdáleném manželovi, postupně prozrazujících zděšení z tísnivých událostí, pocity bezmoci a zklamání z Peterova nedostatku soucítění a pochopení pro obtížnost její situace, ještě komplikované těhotenstvím. Ke konci příběhu, po setkání se s bezúčelnou dětskou krutostí, původně přesvědčená křesťanka Beatrice ztrácí víru nejen v lidi, ale i v Boha. A zde leží skutečný konflikt Faberova románu: v rozkolu mezi dvěma lidmi, kteří sdíleli vše – pohled na svět, poslání pomáhat lidem, lásku k sobě samým a k Bohu, tedy svou intersubjektivní realitu.

Vzdálenost mezi nimi je současně objektivní (daná fyzickou vzdáleností) a subjektivní, osobní, přičemž ta druhá se na jejich vztahu podepíše hlouběji. Peter touží po své ženě a nesmírně mu chybí, na druhou stranu si zvolna uvědomuje svou neschopnost spoluprožívat události, jež se ho nedotýkají přímo, přestože zraňují milovanou ženu. A co víc, podvědomě se brání přiznat si vážnost Beatriciny situace na planetě Zemi, která mu donedávna byla domovem, protože by to vrhlo stín na největší dobrodružství jeho života. Dokonce se cítí rozladěn dopisy přetékájícími špatnými zprávami a děsivými obrazy a napůl podvědomě odsouvá povinnost odpovídat na to, co čtenář správně interpretuje jako zoufalé volání o pomoc, které ale Peter neslyší. Snad ani nemůže. Žije v naprosto jiné skutečnosti než Beatrice. Zatímco Peter není ochoten si to připustit, Beatrice bolestné poznání vyjádří přímo v jednom z dopisů:

„Jsem sama a vyděšená a provdaná za misionáře, který mi řekne, že bloudíš v srdci říká: ‚Bůh tu není,‘ a jestli mi to neřekneš, tak jen z diplomatických ohledů, protože v srdci jsi přesvědčený, že za to můžu já, protože jsem zakolísala ve víře, a kvůli tomu si připadám ještě osamělejší. Protože ty se ke mně nevrátíš, že? Tobě se tam líbí. Protože jsi na planetě Bůh. Takže i kdyby ses ke mně nakonec vrátil, pořád bychom nebyli spolu. Ty bys totiž ve svém srdci byl pořád na planetě Bůh, a já bych od tebe byla miliardy mil, sama s tebou po boku“ (FABER 2014: 365).

Beatrice zde poukazuje na vědomí, že i kdyby s Peterem opět žili pohromadě a společně prožívali dění kolem sebe – tedy tutéž objektivní realitu –, jejich subjektivní reality by se nadále odlišovaly a neposkytly by tak možnost vybudovat společnou intersubjektivní realitu, která bývala základem jejich partnerského vztahu, srozumění, společného života vůbec.

Pozorování, jak významně je takzvaná skutečnost neustále vytvářena a proměňována subjektivní realitou, jinými slovy prostřednictvím individuální mys-

li, je v knize formulováno mnohokrát. V samotném úvodu, když Beatrice doprovází Petera na letiště, k prvnímu kroku daleké cesty, ho požádá, aby našel místo k zastavení, kde by se mohli naposledy pomilovat, a Peterovo vnímání okolí se bezprostředně změní:

„Jeli dál a jemu teď dálnice připadala jiná. Teoreticky to byl stejný pás asfaltu, ohraničený stejnými dopravními náležitostmi a chatrnými kovovými ploty, ale teď ho jejich úmysl proměnil. Nešlo už o přímku k letišti, ale o záhadné zázemí plné temných oklik a skrýší. Zase jeden důkaz, že realita není objektivní, ale pořád čeká na to, až ji náš postoj přetvoří a přejmenuje.

Moc přetvářet realitu má pochopitelně každý na světě“ (IBID.: 16).

Později, když je Peterovi do žil vpravena droga, která mu má umožnit prospat cestu na Oázu, zažívá rozklad svého vizuálního vnímání, projevující se groteskním deformacemi lidských tváří a bezprostředního okolí. Vyděsí ho to, protože to chápe jako odhalení obvykle skryté podoby reality. Na mysl mu přijde: „Tohle není žádná halucinace. Tohle se stává s vesmírem, když ho člověk už neumí udržet pohromadě. Shluky atomů, světelné paprsky, které vytvářejí prchavé tvary a pak se někam odporoučejí“ (IBID.: 39).

Ve Faberově fikčním světě je to lidská smysl, která udržuje podobu reality a dává jí smysl. *Knihla zvláštních nových věcí* je při zdůrazňování vlivu lidské mysli na realitu značně návodná:

„Byla to jedna z věcí, o kterých Peter a Beatrice hodně diskutovali. Jak je náročné vysvětlit lidem, že život je jen tak neutěšený a svazující, jak ho člověk vnímá. Jak je náročné lidi přesvědčit, že danosti nejsou nakonec tak dané. Jak je těžké najít pro ‚danost‘ jiné slovo než ‚danost‘“ (IBID.: 16).

Román je až bolestně upřímný při odkrývání lidských hranic soucítění i s těmi nejbližšími v okamžiku, kde je dělí fyzická vzdálenost, a především, když procitují skutečnost odlišně. Peter a Beatrice sdíleli svou intersubjektivní realitu, ale po Peterově odchodu za největším dobrodružstvím jeho života se i jejich reality oddělily. Výsledný rozkol je o to naléhavější, oč dříve jej pochopí čtenář než Peter sám. A čtenář je zároveň skrze intimní příběh hlavních postav nepřímou vybízen k tomu, aby porovnal Peterovu slepotu se svou vlastní, týkající se jeho života.

Peter je oddaný křesťan, Bůh pro něj není pouze stvořitelem všehomíra, ale také blízkým přítelem, který vede jeho kroky a ochraňuje jej před nebezpečím.

Ježíšův hlas slyší ve chvílích, kdy je zapotřebí dobrat se k zásadnímu rozhodnutí, nebo když se snaží uhýbat před nevyhnutelným. Zatímco hlas, který k Peterovi promlouvá, může být hlasem jeho vlastního podvědomí, v románu *Město schodů* (první z trilogie *Božská města*, 2015) Roberta Jacksona Bennetta není prostor pro pochybnosti o existenci bohů a o jejich přímém zasahování do lidských životů. Bozi vytvořili mocné impérium, poskytli jeho obyvatelům pocit nadřazenosti plynoucí z jejich přízně, zaštitili je božskou mocí před nemocemi a běžnými potížemi. Vybudovali překrásná města a obklopili je příjemným klimatem, technologický vývoj a pokrok byl zbytný, nahrazen nespočtem drobných zázraků zajišťujících chod věcí. Fikční svět románu je rozdělen do dvou částí: zatímco kontinent vzkvétal pod božskou ochranou, obyvatelé ostrova Saypur, postrádající spojení s bohy, byli zotročeni a zneužívání jako pouhé věci, nástroje vytvořené k použití a odhození v okamžiku, kdy přežijí svou užitečnost.

Když ale příslušník ujařmeného národa vynalezl zbraň schopnou ukončit život boha, vše se změnilo. Smrt bohů otřásla samotnou podstatou impéria: vše stvořené a přetrvávající díky božské vůli se v okamžiku jejich smrti zhroutilo a zanechalo za sebou ruiny ještě před nedávnem mocných měst, plné hluboce otřesených a náhle bezmocných lidí. Na začátku příběhu je zbídačelý kontinent okupován Saypurem, přísné zákony zakazují byť i vzpomínku na bohy, kontinentálové jsou nuceni zapomenout vlastní kulturu a historii. Přirozeně vzrůstají pocity frustrace a křivdy, ať už oprávněné nebo založené na přetrvávajícím pohrdání rasou bývalých otroků.

Nebylo by těžké najít aluze na rozličné aspekty historie i současnosti aktuálního světa, soustředme se ale na obecnější podobnost: na vztah mezi bohy jakožto tvůrci objektivní reality a jejich lidskými stoupenci. Bozi ovládali politiku, tradice a společenské zřízení svých následovníků, v některých případech diktovali každý aspekt lidských životů. Jeden z nich, nesoucí jméno Kolkan, usiloval o to, aby jeho věřící vedli spořádaný život. Aby toho dosáhl, vynesl množství ediktů ošetřujících veškeré lidské záležitosti. Postupem času jeho nařízení zabíhala do větších a větších podrobností, nezanechávající skulinku pro svobodné rozhodování, a tresty za neuposlechnutí se stávaly čím dál přísnějšími, přímo bizarními.

Bozi doslova vytvářeli realitu a řídili lidské životy, přesto, jak se ukazuje v závěru knihy, vztah mezi bohy a jejich následovníky byl podstatně komplikovanější než poměr vládce a poddaných. Zatímco rozhodovali o tom, jak mají lidé žít, sami byli silně ovlivňováni představami a touhami lidí.

To bozi se rozhodli zastavit válku mezi sebou, sjednotit síly a zotročit Saypur. Nicméně lidé začali o této možnosti přemýšlet jako první. Mnoho kazate-

lů, mnichů a soudců na kontinentu promlouvalo ve prospěch jednoty a velké expanze. Nedlouho poté se bozi této myšlenky ujali a vedli své národy k jejímu uskutečnění. Takže ve skutečnosti to byli lidé, kdo udával směr životu komunity, a bozi pouze následovali. Boží vůle však byla vhodným zdůvodněním všech skutků spáchaných v jejich jméně.

Již zmíněný bůh Kolkan vyhlásil nespočet ediktů zahrnujících až obscénní tresty za nedodržení – protože tak to jeho následovníci chtěli a vyžadovali. Velký bůh udělal, oč byl svým způsobem požádán, co dostal příkazem. A bůh sám se cítil ochromen touhami lidí, neschopen odmítnout slepě prosil o odpovědi:

„Poslouchejte mě! Vyslechnete mě? Já vás také vyslechl! Vyslechnete mě? Prostě mi řekněte, co po mně chcete! Řekněte mi to! Prosím, řekněte mi to! Prostě mi to řekněte!

[...]

Příliš mnoho věcí, kterými jsem musel být. Příliš mnoho lidí, kterým jsem musel sloužit. Příliš mnoho, mnoho... Svět je nad mé síly. Už to nechci dělat“ (BENNETT 2014: 469).

V tomto fikčním světě je vše propojeno: lidé věří v bohy a bozi říkají lidem, v co mají věřit. Jakmile se jednou objeví silná představa či mocná touha, podporovaná vzrůstajícím počtem členů komunity, bozi nejsou schopni jí odolat, musí ji následovat a přizpůsobit se, i když se jedná o jejich vlastní podstatu a minulost: „Kdykoli lidé uvěřili, že odněkud pocházím, náhle jsem odtamtud opravdu pocházela, jako bych nikdy nebyla odjinud – a nikdy jsem se nedozvěděla, čím jsem byla předtím“ (IBID.: 490).

Vliv lidské mysli na realitu

Ve *Městě schodů* je objektivní realita tvořena bohy a bozi jsou podřízeni lidským potřebám a záměrům. Jinými slovy lidé vytváří intersubjektivní realitu ze svých subjektivních realit, intersubjektivní realita pak ovlivňuje subjektivní reality jednotlivců (například touha sjednotit se a vybudovat mocné impérium), bozi na základě intersubjektivní reality a s pomocí svých následovníků iniciují tvorbu objektivní reality. Jednotlivci sice jsou podřízeni božské vůli, ale pouze proto, že stávající situace byla volbou – možná podvědomou – jejich komunity. Proměnlivá přirozenost božstev i jejich atributů je extrémním projevem efektu pozorovatele; vliv pozorovatele na pozorované je enormní. V románu není

projevem jednotlivce, jakkoli vlivného, ale komunity. Jednotlivec nebo skupina jednotlivců může mít silný vliv na intersubjektivní realitu, kterou pak akceptuje celá komunita. V takovém případě ani zdánlivě všemocná božstva nemají jinou možnost než se panující představě (intersubjektivní realitě) přizpůsobit. Perspektivou interakční teorie situace vykreslená ve *Městě schodů* neodpovídá modelu sociální interakce; bozi jsou spíše nástroji než autonomními jedinci. A obdobně jednotlivci v lidské komunitě se stávají oběťmi silného tlaku božské vůle. Fantastický fikční svět umožňuje vykreslit přímou vzájemnou závislost mezi lidmi a bohy, implicitně poukazující na obdobný, byť metaforický vztah ve skutečném světě.

V *Knize zvláštních nových věcí* je realita především subjektivní. Vnější svět je rozuměn jako objekt interpretace a podoba skutečnosti závisí na lidské mysli, na její pozornosti a postoji. Když se pokouší pomoci dalším lidem pochopit podstatu skutečnosti, Peter a Beatrice s nimi sdílí svou intersubjektivní realitu. Konflikt v románu pak vyrůstá z nepoměru mezi Peterovou schopností uvědomovat si zásadní vliv subjektivní a intersubjektivní reality na život ostatních lidí a na svůj vlastní: Peter si je vědom toho, že interpretace reality, tedy to, co jako realitu vnímáme, závisí na vnímajícím, přesto selhává ve chvíli, kdy se jeho vlastní situace mění. Prožívá subjektivní realitu velkého dobrodružství, zatímco Beatrice trpí v subjektivní realitě krize. Obojí vychází ze silných podnětů objektivní reality (fikčních faktů) v rámci fikčního světa, nicméně ty jsou zabarveny subjektivitou vnímajících. Příběh popisuje postupné odcizování hlavního hrdiny od jeho ženy, komunity a rodné planety, ukazuje křehkost i těch nejintimnějších pout, jsou-li podrobena zkoušce objektivní a subjektivní vzdálenosti. Zároveň demonsturuje klíčovou roli sdílené intersubjektivní reality na mezilidské vztahy; intersubjektivita vyrůstá z interakce, pouze pozorovat (jakkoli láskyplnými očima), jak se partner vypořádává s náročnou životní situací, nestačí k jejímu uchování.

Oba krátce analyzované romány dokládají zásadní vliv lidské mysli a intersubjektivnosti na to, co nazýváme skutečností, a ponoukají čtenáře k uvážení vlastního života a k otázce, nakolik je jeho podoba produktem mysli.

Fantastika jako prostředek docenění skutečnosti

Subjektivní realita čtenáře může být obohacena čtením fantastiky nejen skrze porozumění podstatě reality a zásadního vlivu intersubjektivní reality na čtenářův situační model, ale často – a takřka tradičně ve fantasy – díky inspiraci pohlédnout na vnější svět nově pozornýma očima. Slovníkem kognitivní vědy: jednou zaznamenány v příběhu, určité vstupy jak z aktuálního, tak fikčního světa budou pravděpodobněji selektovány k dalšímu zpracování, a tak se stanou součástí situačního modelu čtenáře. Kouzlo a krása fikčního světa povzbuzují čtenáře, aby si uvědomil naléhavou krásu světa aktuálního. Občas stačí být pozorný. Pobídka k plnému docenění skutečnosti se ve fantasy datuje minimálně ke rčení C. S. Lewise o tom, že čtení o očarovaných hvozdech činí každý les trochu čarovným, a tedy fantasy „majíc daleko k tupení nebo vyprazdňování skutečného světa, dává mu nový rozměr hloubky“ (LEWIS 2002: 36), a k Tolkienovu termínu obnova jasného pohledu jako k jedné z klíčových funkcí fantasy příběhů (TOLKIEN 2006: 164).

Trilogie Nancy Farmerové *Moře trollů* (2008–2012) popisuje příběh vesnického chlapce a bardova učedníka Jacka, který se během svým mnohých dobrodružství setkává s různými přístupy k životu, jež však sdílejí jeden zásadní aspekt: jistotu slepotu k životu samému. Ať už se jedná o Jackova křesťanského otce a sousedy nebo o bojovné Vikingy, všichni očekávají odměnu po smrti, v Nebi nebo ve Valhale. Život na zemi je pro většinu z nich předstupněm předcházejícím skutečný život po životě. Jack se setkává s mnichem vítajícím veškeré utrpení včetně předčasné smrti, protože to činí jeho odměnu na nebesích jistější. Dokonce prohlásí, že nejlepší je zemřít v dětském věku předtím, než člověk dostane mnoho příležitostí zhřešit. Vikingové vedou tvrdý a divoký život, naplněný pitím, drancováním a bojem. Život, včetně toho vlastního, nemá v jejich očích přílišnou hodnotu, je něčím, co bez velkého váhání zahodí ve prospěch slavné smrti. I oni očekávají pravý život po smrti – nejlépe ve Valhale, kde budou mít věčnost na pití a bitky. Intersubjektivní realita sdílená Jackovou komunitou (převážně její mužskou polovinou) i Vikingy je založena na mizivé hodnotě života při srovnání s tím, co by mělo následovat po jeho konci. Jednou přijata většinou je tato představa podsouvána všem jako jediná správná.

Kontrast k tomuto pohledu reprezentuje Jackův učitel Bard, který otevře jeho oči ke vnímání životní síly, a tedy k plnému docenění života a skutečnosti: „[...] většina lidí žije jako ptáci v kleci. Cítí se tak v bezpečí. Svět je hrozivé místo,

plné nádhery a zázraků a nebezpečí. A tak je lepší – podle většiny lidí – předstírat, že tu není“ (FARMEROVÁ 2008: 31).

Nancy Farmerová promyšleně a s jemným vtípem zpochybňuje veškeré podoby fundamentalizmu a odmítání hodnoty života. Implicitním poselstvím Jackova příběhu by mohlo být konstatování, že to, jak život a realitu vnímáme, předurčuje, jaké budou.

Shrnutí: Fantastická literatura nás učí, jak vytvářet svoji realitu

Objektivní realitu nedokážeme uchopit přímo, pouze zprostředkovaně skrze pozorování, pociťování, myšlení a interpretaci. Naše zkušenost s realitou – neboli situační model – je výslednicí množství rozličných vstupů. Informace přenášené našimi značně omezenými smysly jsou interpretacemi signálů z objektivními reality a interpretacemi zprostředkovanými někým před námi skrze příběhy, komentáře, umělecká díla a podobně. Protože naše mozkové kognitivní obvody reagují na fikci (tedy na představované) obdobně jako na skutečnost (tedy na vnímané), čtení beletrie může mít značný vliv na naše chápání světa, ostatních lidí i nás samých.

Krátce analyzované romány – byť v mnohém odlišné – zobrazují provázanost mezi myslí a skutečností a zdůrazňují zásadní roli mysli při vytváření subjektivní a intersubjektivní (v *Městě schodů* i objektivní) reality. Všechna tři zmíněná díla mezi řádky povzbuzují čtenáře k posouzení vlivu tohoto vztahu na jeho život a skrze analýzu struktury reality naznačují možnost změny vlastního životního příběhu.

Z nálezů kognitivní psychologie i z představených textů vyplývá, že žijeme ve fantazii pouze založené na objektivní realitě. Subjektivní realita není pouze něčím, co se nám děje, ale něčím, co aktivně vytváříme, bez ustání, vědomě i podvědomě, prostřednictvím prožívání, pozorování, čtení a snění. Literatura, jak jsem se pokusila ukázat na vybraných dílech, nás může ponoukat k docenění těchto faktů a k pochopení, do jaké míry naše skutečnost závisí na našem postoji.

PRAMENY

- BENNETT, Robert Jackson
2015 *Město schodů* (Brno: Host)
- FARMEROVÁ, Nancy
2008 *Moře trolů* (Praha: Triton)
2011 *Země stříbrných jablek* (Praha: Triton)
2012 *Blažené ostrovy* (Praha: Triton)
- FABER, Michel
2016 *Kniha zvláštních nových věcí* (Zlín: Kniha Zlín)

LITERATURA

- BANKS, Kathryn, CHESTERS, Timothy (eds.)
2018 *Movement in Renaissance Literature: Exploring Kinesic Intelligence* (London: Palgrave Macmillan)
- BOLENS, Guillemette
2012 *The Style of Gestures: Embodiment and Cognition in Literary Narrative* (Baltimore: Johns Hopkins University Press)
- CARACIOLLO, Marco
2014 *The experientiality of narrative: an enactivist approach* (Berlin: De Gruyter)
- CAVE, Terence
2016 *Thinking with Literature: Towards a Cognitive Criticism* (Oxford: Oxford University Press)
- DE JAEGER, Hanne, DI PAOLO, Ezequiel, GALLAGHER Shaun
2010 "Can social interaction constitute social cognition?", in *Trends in Cognitive Sciences*, Volume 14, Issue 10, s. 441–447
- ECO, Umberto
1997 *Šest procházek literárními lesy* (Praha: Votobia)
- HOGAN, Patrick Colm
2003 *Cognitive Science, Literature, and the Arts: A Guide for Humanists* (New York: Routledge)
- HOPF, Ted
2009 "Identity Relations and the Sino-Soviet Split", in Rawi Abdelal, Yoshiko M. Herrera, Alastair Iain Johnston and Rose McDermott (eds.) *Measuring Identity: A Guide for Social Scientists* (Cambridge University Press), s. 279–315

KEEN, Susanne

2007 *Empathy and the Novel* (Oxford: Oxford University Press)

LEWIS, C. S.

2002 *On Stories: And Other Essays on Literature* (Orlando: Houghton Mifflin Harcourt)

⓪
—
⓪
∩
+
S

NIKOLAJEVA, Maria

2014 *Reading for Learning: Cognitive approaches to children's literature* (Amsterdam: John Benjamins Publishing Company)

OZIEWICZ, Marek

2015 *Justice in Young Adult Speculative Fiction: A Cognitive Reading* (New York: Routledge)

TOLKIEN, J. R. R.

2006 *Netvoři a kritikové a jiné eseje* (Praha: Argo)

Mgr. Tereza Dědinová, Ph.D., tereza.dedinova@gmail.com, Ústav české literatury a knihovnictví, Filozofická fakulta, Masarykova univerzita, Brno, Česká republika / Department of Czech Literature and Library Studies, Faculty of Arts, Masaryk University, Brno, Czech Republic